

De didactische methode van de laatmiddeleeuwse conversatieboekjes en hun navolgingen

door

Frédéric COTMAN

Abstract

The Picardic-Flemish "Livre des Mestiers" was first drawn up around 1370, supposedly in Bruges. It is the oldest conversation manual to be handed down in the Dutch language area. It stands at the beginning of an age-old tradition of such manuals, all of which try and teach the reader foreign languages by presenting dialogues, conversations and vocabulary lists in two or more languages. Following a short introduction concerning the socio-economic context in which these conversation manuals came about, I will focus on their didactics. In the 14th century, the study of grammar was still restricted to Latin. Manuals for learning the vernacular used a method that resembles what is now called "communicative language teaching": even back then the emphasis lay on concrete, everyday dialogues, interlocutions, example sentences and texts, collocations, and vocabulary. Information on grammar was added gradually through the centuries.

1. INLEIDING

Hoe leerde men in de Middeleeuwen vreemde talen? Helaas zijn er weinig bronnen overgeleverd om te kunnen nagaan hoe het onderwijs er in de Middeleeuwen uitzag, en dat geldt zeker voor het taalonderwijs. Dit artikel handelt over één soort bronnen, de zogenaamde conversatieboekjes. In het Nederlandse taalgebied duiken die vanaf de veertiende eeuw op, met name in Brugge. De redenen waarom ze juist dan en juist daar ontstaan, liggen waarschijnlijk in de bijzondere socio-economische context van het veertiende-eeuwse Brugge.

Brugge speelde sinds de twaalfde en dertiende eeuw een centrale rol in het netwerk van handelscontacten tussen Engeland en Italië via Vlaanderen en Champagne. De Vlaamse steden waren vooral belangrijk op het gebied van de laken- en wolnijverheid. Toen de internationale handel overschakelde op zeetransport, ging Brugge door zijn centrale

ligging een spilfunctie vervullen in de handel tussen de Hanze, Engeland en het Middellandse-Zeegebied, vooral Italië. De veertiende eeuw was voor Brugge een echt hoogtepunt. Steeds meer rondtrekkende vreemdelingen kwamen naar Brugge om handel te drijven. Naast de reeds genoemde Engelsen en Italianen waren er tal van andere nationaliteiten aanwezig: Hanzeaten ("Oosterlingen" genoemd), Schotten, Portugezen, Fransen.

Die sterke internationale aanwezigheid in Brugge zorgde ervoor dat men op straat vele verschillende talen kon horen spreken. De Bruggeelingen zelf waren wellicht in grote mate tweetalig: Nederlands en Frans werden al vanaf de zogenaamde "cleene school" geleerd aan jongens en meisjes. En met die twee talen kwam men al een heel eind, want de meeste vreemdelingen die hier handel kwamen drijven, kenden Frans, Nederlands of Nederduits. Toch was er een groeiende behoefte om vreemde talen te leren, ook omdat het Latijn als internationale *lingua franca* aan belang inboette. Nog vóór het ontstaan van onderwijs dat specifiek voorbereidde op een commerciële loopbaan, duiken de zogenaamde conversatieboekjes op. Die zijn wellicht uit de dagelijkse praktijk gegroeid.

2. CONVERSATIEBOEKJES

2.1. *Wat? – Enkele voorbeelden*

De term "conversatieboekje" of "gesprekboekje" wordt gebruikt voor gidsjes waarmee men een vreemde taal kon aanleren aan de hand van gesprekken, die in verschillende talen naast elkaar gegeven worden.

Het oudste conversatieboekje uit onze streken, en ook het bekendste, is het Picardisch-Vlaamse *Livre des Mestiers / Bouc vanden Ambachten* uit Brugge, dat rond 1370 ontstaan is. Het werkje moet een ruim verspreidingsgebied gekend hebben, blijkens de verschillende navolgingen uit diverse streken die ons overgeleverd zijn, onder andere een Duits-Franse met de titel *Gesprächbüchlein - romanisch & flämisch*, dat in een handschrift uit ca. 1420 bewaard is. De Engelse drukker William Caxton maakte er rond 1483 een Frans-Engelse versie van: *Ryght good lernyng for to lerne shortly frenssh and englyssh*. Ook in Antwerpen werd het *Livre des Mestiers* gedrukt, namelijk reeds vóór 1501 in een Frans-Nederlandse versie door Roland vanden Dorpe, onder de titel *Vocabulaer om te leeren Walsch ende Vlaemsh*.

Noël van Berlaimont gaf in 1527 een Nederlands-Frans werkje uit onder de titel *Vocabulare*, een gespreksboekje, annex woordenschatlijst,

waarvoor hij zich duidelijk onder meer geïnspireerd heeft op de middeleeuwse conservatieboekjes uit de traditie van het *Livre des Mestiers*. Dit *Vocabulare* heeft een overweldigend succes gekend, gezien het enorme aantal herdrukken (een 150-tal), tot in de achttiende eeuw toe. Het aantal talen breidde zich uit tot maximaal acht (Nederlands, Frans, Duits, Engels, Latijn, Italiaans, Spaans, Portugees). De titel veranderde daarbij in *Dictionarium*, *Dictionaire*, *Vocabulaire*, en vanaf 1576 krijgt het boekje titels met *Colloquia*, *Colloquien oft tsmensprekingen*. De versies die ik geconsulteerd heb, zijn de druk van Fickaert uit 1616, *Colloquia et Dictionariolum septem linguarum*, die door René Verdeyen in 1925 heruitgegeven is, en een achttalige Venetiaanse druk uit 1656, *Colloquia et Dictionariolum Octo Linguarum*, uitgegeven door M.H. Abreu et al. (1996).

2.2. De didactische methode van conversatieboekjes

2.2.0. Inleiding

Laatmiddeleeuwse conversatieboekjes zien er helemaal anders uit dan de traditionele handboeken die we tegenwoordig in het taalonderwijs gebruiken. In de huidige handboeken wordt er veel aandacht besteed aan de grammatica: vervoegingen en verbuigingen worden door reeksen oefeningen aangeleerd en in tekstjes toegepast. Bij de conversatieboekjes, vooral de oudste, is de aandacht voor grammatica minimaal tot zelfs volledig afwezig. Zoals gezegd, zijn deze boekjes vooral opgebouwd uit voorbeeldteksten, in verschillende talen naast elkaar weergegeven. De leerling leerde die teksten van buiten, en leerde zo de frequentste woordenschat en collocaties in heel gebruikelijke zinsconstructies. De didactische methode van deze boekjes doet sterk denken aan een van de belangrijkste vernieuwingsbewegingen in het huidige taalonderwijs, de communicatieve aanpak. De belangrijkste kenmerken van deze aanpak herkennen we al vanaf de vroegste conversatieboekjes:

1. *Op de maatschappij afgestemd*. Conversatieboekjes zijn ontstaan uit de maatschappelijke behoefte aan talenkennis. Het is dan ook logisch dat ze zich heel expliciet richten tot die bevolkingsgroepen die beroepshalve meertalig moeten zijn.
2. *Nadruk op de taalvaardigheden*. De studie van de grammatica was aanvankelijk totaal afwezig voor de volkstalen. Men hechtte daarentegen heel veel belang aan de communicatieve vaardigheden, met het oog op een directe toepasbaarheid.

3. *Praktijkgericht*. De conversatieboekjes zijn uit de praktijk gegroeid, en dat is te merken aan een grote gerichtheid op die praktijk: de onderwerpen, de zinsconstructies, de woordenschat, zijn uit het leven gegrepen.

In de volgende paragrafen onderzoeken we die drie kenmerken wat nader.

2.2.1. Op de maatschappij afgestemd

De manier waarop conversatieboekjes opgebouwd zijn, met dialogen en gebruiksklare teksten in juxtapositievvertaling, is duidelijk geconcipeerd met het oog op een directe toepasbaarheid in het dagelijkse leven. In paragraaf 2.2.3. zullen we het daar nog uitgebreider over hebben.

In deze paragraaf gaan we dieper in op de vraag: op welke rol in de maatschappij moest de lezer voorbereid worden? Om hierop te kunnen antwoorden, gaan we op zoek naar het *doelpubliek* dat men met de conversatieboekjes vermoedelijk voor ogen had.

In de eerste plaats kunnen we daarvoor kijken naar wat de teksten zelf als hun doelpubliek opgeven.

In het *Livre des Mestiers* lezen we

Ende te dien dat de kindren
Moghen leeren ende wel onthouden (r. 105-106)

De bouc vanden ambachten
De welke es harde profitelec
Allen kindren te learne so dat ic v beuele
Ende lade als meestre
Ende dat ghi legt al uwen neerenst
In te learne ende te onthoudene (r. 1788-1793)

Nochtan en can ic niet nomen
Alle de dinghen
Die sijn noodsakelic
Elken weercman. (r. 576-579)

Het boek lijkt dus een publiek van kinderen op het oog te hebben, die opgeleid moesten worden tot "weercman". De betekenis van "weercman" kan algemeen zijn: "iemand die een bepaald beroep uitoefent", maar ook specifiek: "een ambachtsman" (MNW s.v. *wercman*, 1-2). Die laatste betekenis spoort met de inhoud van de tekst, die voor het grootste gedeelte aan de verschillende ambachten gewijd is. Het boekje lijkt minder geschikt om voor toekomstige handelaars te dienen, aangezien passages over handelstechnieken, en maten en gewichten nogal summier zijn.

In de Antwerpse druk van Roland vanden Dorpe van het *Livre des Mestiers*, het “Vocabulaer om te leeren Walsch ende Vlaemsch”, heeft de auteur door enkele toevoegingen het boekje een ruimer doelpubliek willen bezorgen: de dialoog in een herberg en de paragraaf over het rekenen met munten zijn duidelijk voor rondtrekkende handelaars bedoeld.

Het *Vocabulare* van Noël van Berlaimont was volgens Nicoline van der Sijs (2000: 30) bedoeld voor volwassen kooplieden en reizigers. Deze laatste doelgroep won in de latere drukken nog aan belang, doordat verscheidene toegevoegde hoofdstukken zich tot hen richtten. Maar het werd volgens haar ook op school door de opgroeiende jeugd gebruikt, want het wordt vermeld in schoolinventarissen. In het Latijnse ‘Woord vooraf’ worden kinderen expliciet als doelgroep vermeld.

In de *Colloquia* van 1616 (uitgave Verdeyen 1925) wordt al meteen op het titelblad vermeld dat het boek

seer nut ende profijtelijck [is] tot de Coopmanschap, reyse ende andere handelingen (“traffiques”).

En enkele bladzijden verder (op fol. 5^b):

Want / r'zij dat yemant coopmanschap doet / oft dat hy int hof verkeert / oft dat hy den crijgh volght / oft dat hy een reysende man is / hy soude moeten hebben eenen taelmeester / om eenighe van dese seuen spraken. (Verdeyen 1925: 5^b)

Conversatieboekjes zijn logischerwijs ontstaan ten behoeve van die bevolkingscategorieën die om professionele redenen over een uitgebreide talenkennis moesten beschikken. In het oudste boekje, het *Livre des Mestiers*, zijn vooral ambachtslui het doelpubliek. Het hoeft niet te verwonderen dat ambachtslui meertaligheid nastreefden. Vele ambachtlieden waren ook kleine zelfstandigen en dreven zelf handel in de door hen vervaardigde producten. Uitgerekend in het Brugge van de veertiende en vijftiende eeuw hadden ze veel kans om met anders-talige klanten in aanraking te komen (het Franstalige Bourgondische hof, de verschillende naties van vreemde handelaren)¹. We zien dat de opeenvolgende drukkers een steeds uitgebreider doelpubliek voor ogen hebben: handelaars, reizigers, soldaten,... Om aan de behoeften van

¹ Het hoeft evenmin te verwonderen dat als tweede taal naast Vlaams voor het Frans gekozen wordt. Het graafschap Vlaanderen was in vele opzichten met een Franstalige achtertuin verbonden: grote delen van het graafschap waren Franstalig (en Brugge had ook met dat deel veel contact). Kinderen van ambachtslui werden vaak naar Franstalige steden gestuurd omdat ze hun kennis van het Frans goed konden gebruiken als ze de zaak van hun ouders overnamen (met dank aan prof. M. Boone).

die verschillende categorieën lezers te voldoen, worden paragrafen toegevoegd en uitgebreid. Zo zijn er in de *Colloquia* twee uitgebreide paragrafen over kopen en verkopen op een markt (een vanuit het standpunt van de verkoopster, en de ander vanuit het standpunt van de koper), is er een paragraaf toegevoegd over hoe iemand zijn schuld kan opeisen, en zijn voorbeelden van brieven, kwitanties en overeenkomsten opgenomen. Met het toenemende aantal nationaliteiten in onze streken breidt tevens het aantal talen uit.

Hoewel conversatieboekjes zich voornamelijk op de middenstand richtten, genoten ze ook in de hogere kringen bekendheid. Zo heeft men exemplaren gevonden in het bezit van kloosters, van een burgemeester en van een lid van de bankiersfamilie Fugger. Ook werden de versies met Latijn aan de universiteiten gebruikt (Van der Sijs 2000: 31).

2.2.2. Nadruk op vaardigheden

In de oudste conversatieboekjes is grammaticale uitleg volledig afwezig. Van het Latijn werd de grammatica van oudsher bestudeerd: men moest inzicht in de taalstructuur verwerven om de klassieke auteurs te kunnen begrijpen. Voor de volkstalen gold het principe dat die het best in de praktijk aangeleerd konden worden. De eerste taalgidsjes werden dan ook als verlengstuk van die praktijk geconcipeerd. Ze zijn als het ware de schriftelijke neerslag van doordeweekse gesprekken waarin men een vreemde taal kan leren. Vandaar dat de aandacht vooral gaat naar de vier taalvaardigheden: spreken, luisteren, lezen en schrijven.

In het vroegste conversatieboekje dat ons overgeleverd is, het *Livre des Mestiers*, ligt de nadruk vooral op de mondelinge taalvaardigheden, spreken en luisteren. De auteur heeft de bedoeling een boek te maken

Biden welken men sal moghen
Redeliken verstaen
Walsch ende vlaemsch (r. 8-10)

Het boekje bevat hoofdzakelijk twee tekstsoorten. Het grootste deel van de tekst bestaat uit heel spreektaalige zinnestukjes over doordeweekse onderwerpen. Dat is vooral het geval in de overvloed aan paragrafen over de ambachten, waar telkens in enkele regels de meest essentiële woordenschat van dat ambacht vermeld wordt. Soms worden de zinnen aaneengebreid tot dialogen. Een voorbeeld:

Clarissie die nopsterigghe
Can wel haer ambacht
Zichtent weltijt heeft so gheleerd
Lakene te noppene

“Clarisse, de nopster,
kent haar ambacht goed.”
“Sedert wanneer heeft ze geleerd
lakens te noppen?”

Wat vragedijs
Soe wasser mede ghewiecht

Ende soe heift wel te doene
Dat soe vele winne
Want soe es seere gulsich

*“Wat vraag jij daarvan?
Het is haar met de paplepel
ingegoten,
en ze heeft het wel nodig
veel te verdienen,
want ze is zeer gulzig.”*
(r. 990-998)

Anderzijds bevat de tekst thematische woordenschatopsummings, vaak aangekondigd met een zinssnede als *“Nu moet ic spreken van...”*, *“Nu sal ic nomen...”*, *“Wi moeten spreken van...”*, *“Nu sullen wi noemen...”*, *“Dit sijn de beesten gheuenijnt”*, *“Vanden visschen moghedi horen de namen van eenighen”*.

De nadruk ligt dus door heel het boekje heen op spreekvaardigheid. Daarnaast is het ook mogelijk dat de tekst gebruikt werd om andere vaardigheden te trainen: misschien werd de tekst ook als schrijfoefening gebruikt, of werden de dialogen als een toneeltje “opgevoerd”? Door het feit dat het om geschreven teksten gaat, komt de leesvaardigheid uiteraard ook aan bod. In de directe navolgingen van het *Livre des Mestiers* zijn er weinig verschillen op te merken.

Een nieuwe fase wordt ingezet met het *Vocabulare* van Noël van Berlainmont (1527). In dit werk ligt de nadruk weliswaar nog steeds op lezen en spreken, maar nu ook expliciet op schrijven. De auteur heeft namelijk een “capittel” gewijd aan voorbeelden van brieven, schuldbrieven, kwitanties en overeenkomsten. Een andere grote vernieuwing is de scheiding van de dialogen en de woordenschat: na een drietal gesprekken en de genoemde voorbeeldteksten, volgt een glossarium met alfabetisch gerangschikte woorden.

De verschillende drukken van de *Colloquia* gaan op de ingeslagen weg verder. De lezer wordt nu uitgenodigd om met de woordenschatlijst zelf zinnen te construeren naar het voorbeeld van de in het eerste deel weergegeven gesprekken. Men ging beseffen dat enige kennis van de morfologie van de verschillende talen onontbeerlijk is om zelf zinnen te kunnen construeren. Daarom wordt nu ook een kort grammaticaal hoofdstukje toegevoegd: de vervoeging van *hebben* en *zijn*, uitspraakregels, en de verbuiging van lidwoord en adjectief, dat alles voor de verschillende talen.

2.2.3. Praktijkgericht

Een derde karakteristiek van de didactische methode van conversatieboekjes is dat ze zich sterk op de praktijk richten. De auteurs zorgen ervoor dat de leersituatie zo veel mogelijk op “echte taalsituaties” lijkt.

Veel aandacht wordt besteed aan de doelgerichtheid, publiekgerichtheid en functionaliteit van het taalgebruik.

2.2.3.1. Onderwerpen

De praktijkgerichtheid blijkt onder andere uit de keuze van de onderwerpen. Hieronder worden enkele voorbeelden van onderwerpen opgesomd die in conversatieboekjes vaak terugkomen.

Begroetings- en afscheidsformules komen in zowat alle conversatieboekjes voor. In het *Livre des Mestiers* is er een hele paragraaf aan gewijd. Naar aanleiding hiervan worden ook de namen voor de familieleden opgesomd (cf. "doe de groeten aan..."). In het *Gesprächbüchlein* staat bovenaan die passage zelfs een titeltje:

Hier begünt ierst van dem grüetenessen

Het *Livre des Mestiers* en zijn navolgingen bevatten lange lijsten van frequente woordenschat over allerlei concreta: benodigdheden in en rond het huis, kledij, de lichaamsdelen, de diersoorten, etenswaren, dranken, bomen, kruiden en planten, enz., af en toe ingebed in een dialoog. De auteur van het *Gesprächbüchlein* heeft enige systematiek aangebracht door de tekst van tussentiteltjes te voorzien: b.v. *Van dem vleissche, Van den visschen, Dits van dem frūyte, Dits vandem coerne, Van der munte.*

De hoofdbrok van het *Livre des Mestiers* vormen de korte gesprekken, grotendeels gewijd aan de verschillende ambachten van Brugge.

Het *Vocabulare* van Berlaimont bevat drie langere dialogen: een tafelgesprek, een marktgesprek en een gesprek tussen schuldeiser en schuldenaar. Daarnaast vindt men er ook een aantal modelbrieven en gebeden.

In de latere bewerkingen van het *Vocabulare*, die gewoonlijk de titel *Colloquia et dictionariolum* meekrijgen, worden enkele gesprekken toegevoegd: een dialoog over hoe men naar de weg vraagt, een gesprek bij het opstaan, een in de herberg, en een tweede gesprek op de markt.

2.2.3.2. "Lexical approach"

Aangezien de overtuiging heerste dat men een vreemde taal het best in de praktijk kon aanleren, vindt men in de conversatieboekjes vooral taalgebruik dat zo dicht mogelijk bij de praktijk aanleunt. Zoals hierboven al werd aangehaald, was grammaticale informatie aanvankelijk volledig afwezig, en verschijnt pas laat als een beknopt appendix in de conversatieboekjes. Het belangrijkste didactische middel is het geven

van voorbeeldzinnen, die bedoeld zijn om van buiten geleerd te worden, zoals in het *Livre des Mestiers* gezegd wordt:

[...] so dat ic v beuele
 Ende lade als meestre
 Ende dat ghi legt al uwen neerenst
 In te leerne ende te onthoudene
 Want herde groot
 Profijt macher v of comen (r. 1790-1795)

Noël van Berlaimont geeft de raad de zinnen voor het slapen gaan te lezen, zodat de lezer ze 's ochtends van buiten kent (Van der Sijs 2000: 26-27).

Centraal staat dus de kennis van woorden, collocaties en vaste verbindingen. In dat opzicht lijkt de didactiek van de conversatieboekjes opvallend goed op wat men in het huidige taalonderwijs de *lexical approach* noemt. Die theorie is gebaseerd op het idee dat het grootste deel van taalproductie uit frequent voorkomende verbindingen bestaat. Bijgevolg moet een belangrijk deel van taalverwerving juist gebaseerd zijn op dit vermogen om lexicale constituenten en niet-geanalyseerde gehelen te begrijpen en te produceren. De leerling distilleert de grammaticale patronen zelf onbewust uit deze "ruwe brokken" taal. Daarom wordt in deze methode veel belang gehecht aan het aanbrengen van vaste uitdrukkingen, collocaties, geïnstitutionaliseerde uitdrukkingen en zinspatronen.

Dat is precies ook wat conversatieboekjes aanbieden. Wellicht het meest typische voorbeeld dat tot op heden in taalboekjes opduikt, vindt men al terug op het eerste blad van het *Livre des Mestiers*: een opsomming van begroetings- en afscheidsformules:

Als ghi gaet achter straten
 Ende ghi ghemoet yemene
 Dien ghi kennet
 Of die sij van uwer kennessen
 Weest snel ende ghereet
 Hem eerst te groetene [...] (r. 22-27)
 Ende in deser manieren
 Moegh dine groeten
 Heere god beware v [...] (r. 33-35)
 Ende men heeft in vsagen
 Datmen andword
 Heere goeden dach gheue v god
 Vrouwe goeden dach of goede
 nacht si v ghegheuen.
 Wat doet ghi
 Of hoe eist met v [...] (r. 39-45)

Zo zijn alle dialogen een aaneenschakeling van vaak gebruikte woordcombinaties, zinnen, opeenvolgingen van vraag en antwoord. Ook de voorbeeldbrieven staan vol vaste formuleringen.

Wat ook meteen opvalt, is dat er vaak verschillende alternatieven geboden worden, waaruit de lezer naargelang van de situatie een geschikte mogelijkheid kan kiezen. Als je in een herberg aankomt, kun je vragen:

Hebby goede stallinghe/ goedt hoy/ goede hauer/ ende goeden legher?
hebby goeden wijn? (*Colloquia* 79^b)

Een voorbeeld in een gesprek tussen twee mensen die langs de straat wandelen:

A. Wat vrouwe is dat?

B. T'is de schoonste/ d'eerlijkste/ de cuyschste/ de beste/ de gelukkigste/ de rampsalichste van der stadt.

A. Wat dochter is dat?

B. Ten is gheen dochter/ sy is ghehouwt.

A. Sy en is niet gehouwt

B. Sy is ondertrowt/ sy is een weduwe/ t'is een goedt huyswif...
(*Colloquia* 98^b)

Zo is het ook weinig waarschijnlijk dat de meid die in het *Livre des Mestiers* naar de markt moet gaan, daadwerkelijk zo veel verschillende soorten vlees moet meebrengen als er opgesomd staan, of dat in het tafelgesprek in de *Colloquia* werkelijk het ene gerecht na het andere opgediend wordt. Het gaat hier duidelijk om didactische opsommingen.

Een bijkomend voordeel van dergelijke opsommingen is dat de lezer ook grammaticale informatie eruit kan afleiden.

Het is duidelijk dat er een groot contrast is met de latere leerboeken zoals wij die nu nog steeds kennen, waarin veel meer aandacht is voor grammatica. De dialogen zijn daarentegen herkenbaar, tijdloos, humoristisch, en spreken daardoor juist sterk aan.

3. CONCLUSIE

De didactiek van de laatmiddeleeuwse conversatieboekjes wordt getekend door het feit dat ze uit de praktijk gegroeid is. De oudste exemplaren die in ons taalgebied overgeleverd zijn, het *Livre des Mestiers* en zijn navolgingen, lijken een heel directe neerslag van een bestaande mondelinge taaldidactische praktijk, waarbij de vreemde taal in het dagelijkse leven aangeleerd werd. Langzamerhand groeit er een zekere systematisering: men probeert door rubricering een zekere

thematische structuur in de vele woordenschatopsummingen aan te brengen. Sinds Noël van Berlaimont vinden we een tweedeling: eerst worden enkele dialogen neergeschreven, vervolgens krijgt de lezer extra woordenschat om zelf nieuwe zinnen mee te maken.

Constant in alle conversatieboekjes blijft wel de grote praktijkgerichtheid. De gesprekken en voorbeeldteksten zijn opgebouwd uit heel frequente woorden en woordcombinaties, die direct in de praktijk gebruikt kunnen worden. Aanvankelijk zijn het vooral de mondelinge vaardigheden, spreken en luisteren, die aangesproken worden. Later wordt ook de schrijfvaardigheid belangrijk. Door de nadruk op de communicatieve vaardigheden blijft het belang van grammatica heel beperkt.

In dit artikel ben ik over één punt bewust vaag gebleven, namelijk over de vraag hoe conversatieboekjes concreet gebruikt werden. Waren ze vooral bedoeld voor zelfstudie, als vademecum voor de reizende handelaar? Gaven ouders het boekje aan hun kinderen om hun talenkennis op te bouwen? Of werden de boekjes gebruikt als handboek in het taalonderwijs? En hoe moeten we ons in dat laatste geval het gebruik ervan voorstellen? Werden de dialoogjes werkelijk opgevoerd en moesten de leerlingen er aan de hand van de woordenschatlijst actief variaties op maken? Doordat de bronnen over het laatmiddeleeuwse taalonderwijs zo schaars zijn, is het heel moeilijk om daar uitsluitel over te geven.

4. BIBLIOGRAFIE

- RIZZA R. (ed.), M.H. ABREU, E. GARCÍA DINI, E. GIACCHERINI, W. PAGANI, P.W. WAENTIG (1996): *Colloquia, et Dictionariolum Octo Linguarum. Latinæ, Gallicæ, Belgicæ, Teutonicæ, Hispanicæ, Italicæ, Anglicæ, Portugallicæ*. Viareggio (Lucca).
- CARLIER A. (2002): *Taaldiversiteit in de kosmopolitische stad. Taalgebruik, migratie en integratieaspecten in Brugge in de 15de eeuw*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent.
- CLAES F. (1970): 'Ontwikkeling van de Nederlandse lexicografie tot 1600'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 86, p. 102-126.
- COTMAN F. (1999): *Le Livre des Mestiers – De Bouc vanden Ambachten*. Een geannoteerde uitgave van de eerste 865 regels van de Middelnederlandse tekst. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent.
- COTMAN F. (2004): 'Communicatief taalonderwijs, zo oud als de straat. De opkomst van gespreksboekjes in het laatmiddeleeuwse volkstaalonderwijs'. In: *Info-Frans* 31, 2, p. 75-83.
- DE BRUIJN-VAN DER HELM J. et al. (2001): *Een koopman in Venetië. Een Italiaans-Nederlands gespreksboekje uit de late Middeleeuwen*. Hilversum.

- GESSLER J. (1931): *Het Brugsche Livre des Mestiers en zijn navolgingen. Vier aloude conversatieboekjes om Fransch te leeren* (6 delen). Brugge.
- HOFFMANN VON FALLERSLEBEN A.H. (ed.) (1854): *Gesprächbüchlein, romanisch und flämisch (= Horae Belgicae 9)*. Hannover.
- MOUDRAIA O. (2001), 'Lexical approach to Second Language Teaching' (<http://www.cal.org/resources/digest/0102lexical.html>).
- VAN DER SIJS N. (2000): *Wie komt daar aan op die olifant? Een zestiende-eeuws taalgidsje voor Nederland en Indië, inclusief het verhaal van de avontuurlijke gevangenschap van Frederik de Houtman in Indië*. Amsterdam/Antwerpen.
- VERDEYEN R. (1925): *Colloquia et dictionarium septem linguarum*. Gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616 (II). Antwerpen/'s-Gravenhage.
- VERDEYEN R. (1926): *Colloquia et dictionarium septem linguarum*. Gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616 (I). Antwerpen/'s-Gravenhage.
- VERDEYEN R. (1935): *Colloquia et dictionarium septem linguarum*. Gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616 (III). Antwerpen/'s-Gravenhage.
- VERREPT S. (1983): 'Het verhaal van een wegbereider. Over "Colloquia et Dictionarium sex linguarum, Latinicae, Gallicae, Italicae, Belgicae, Teutonicae, Hispanicae. Antverpiae. Apud Henricum Henricum. 1575"'. In: F. DAEMS & L. GOOSSENS (red.): *Een spyghel voor G. Jo Steenbergen. Huldealbum aangeboden bij zijn emeritaat*. Leuven/Amersfoort, p. 383-392.